

ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

ԱՂԱՎՆՈՒ ՔԱՐԱՅՐԸ

Նշանակալի պատմա-մշակութային կառույցների բացակայության պատճառաբանությամբ ցայսօր անտեսված է Տավուշի մարզի Լուսաձոր գյուղի հնավայրը: Նախկինի պես Իջևանի տարածքի հուշարձանների ցուցակում հիշատակվում են միայն գյուղամիջի հին գերեզմանոցը, գյուղից մեկ կիլոմետր արևմուտք գտնվող գյուղատեղը, գերեզմանոցը և խաչքարերը: Ի տարբերություն այդ ցուցակի հաղորդման, ՀՍՀ հանրագիտարանում նաև ասվում է, որ Լուսաձորի մերձակայքում կան քարայրներ, որոնցում լեզգիների հարձակումների ժամանակ (XVIII դ.) ապաստանել են շրջակա գյուղերի բնակիչները: Իսկապես մերձակայքում եղել են ոչ թե մեկ, այլ մի քանի գյուղեր, որոնց հետքերը կան Լուսաձորի հանդամասերում: Վերջիններին ուսումնասիրությունը թողնելով ապագային, հարկ ենք համարում ներկայացնել հնավայրի քարայրները:

Նախ տեղադրության մասին: Լուսաձորը գտնվում է Աղստևի ձախափնյակում, Գուգարաց լեռնահամակարգի կենտրոնից դեպի հյուսիս-արևելք ձգվող Մթնասարի անտառապատ լեռնաշղթայի արևելյան մեղմաթեք լանջին, պատմական Կայան գավառում: Լեռնաշղթայի միջնամասում բարձրացող Կարմրաքար (Մախկինում՝ Ղզըկայա) գագաթի արևելյան լանջերից սկիզբ առնող Մթնաձոր գետակը նախ հոսելով արևելք, ձախից իր մեջ է առնում Կլոր ուրթի ջրերը և մտնում մի խոր ու մութ ձորի մեջ, այստեղից էլ անունը, ապա արևմուտքից հարավ աղելվում երկնագնա հզոր ժայռի ստորոտին, ուղղվում դեպի արևելք և գյուղի հարավ-արևմուտքյան եզրից անցնելով, միանում մայր գետին՝ Աղստևին: Ահա այդ բարձրագույն ժայռի կրծքին և գետի ափերն իրենց վրա կրող հզոր քարափների մեջ բացված բնական այրերը դարեր առաջ հարմարեցվել են որպես ապաստարաններ: Մի քանիսը նախատեսված են եղել մեկ ընտանիքի, մյուսները՝ մի քանի տասնյակ, իսկ ամենամեծը՝ մի քանի հարյուր մարդու համար:

Մեկ ընտանիքի (կամ փոքրաթիվ մարդկանց) համար նախատեսվածները եղել են «երկհարկանի առանձնատներ»: Գետափերի խոռոչները հատիչով ընդարձակվել ու հարմարեցվել են բնակության համար: Երկրորդ հարկի հատակ (առաջին հարկի առաստաղ) են ծառայել փայտե հեծաններից զգված ծառի ճյուղերից գործված լաստերը, որոնց վրա փոկվել են չոր խոտ, խաշամ կամ ծղոտ, ապա ծածկվել խաիրներով ու մորթիներով: Դեպի երկրորդ հարկ ելումուտն իրականացվել է սանդուղքով, իսկ անտառում փայտի պակաս չի զգացվել: Խոր ձորի հատակին մոտ գտնվողներից առանձնանում է Ղազարի քարայրը, ուր կարող են իրար կողքի պառկել 40-50 մարդ: Հավանաբար մուտքի եզրին վառվելիս է եղել խարոպկը, որը

տաքացրել է քարայրը և ուտելիք պատրաստելու հնարավորություն ընձեռել: Հին դարերի մուրը դեռ նստած է առաստաղին: Այս մատչելի շինությունները մտածել են տալիս, որ դրանք հակառակորդի մոտենալու ահազանգով գյուղերից հեռացած մարդկանց ծառայել է որպես միջանկյալ ապաստարան, որպես պաշտպանական համակարգի առաջին գիծ:

Անտառ քաշվելուց հետո, եթե գյուղերի զինյալները կարողացել են դիմագրավել ասպատակին ու հալածել, կամ ասպատակիչները չեն հետապնդել խաղաղ բնակչությանը և բավարարվել են գյուղերի թալանով ու հեռացել, ապա ժայռերի ստորոտների քարայրներում ասպատանածները շուտով վերադարձել են տուն: Գերի վերցնելու նպատակով երբ սկսվել է խաղաղ բնակչության հետապնդումը, իսկ գերիները փրկագնելիս կամ հեռավոր շուկաներում վաճառելիս հնչում ունի արժեքին, ապա փախստականները դիմել են պաշտպանական համակարգի երկրորդ և գրեթե անտիկ գծին՝ Աղավնու քարայրին, որը տեղական խոսվածքում կոչվում է «Եղուճիկի էր», այսինքն՝ աղավնու այր, որովհետև այստեղ թառելիս են եղել անթիվ վայրի աղավձիներ՝ եղուճիկներ:

Գետակի վերն ասված աղեղի մեջ մի հզոր քարե զանգված է վեր ելնում: Ձորի հատակից բարձրացող ծառերով ու թիկերով պատված ժայռի գառիկող, հաճախ գրեթե ուղղահայաց պատն ավարտվում է մոտավորապես 250 մետր բարձրության վրա և գագաթից կորույթամբ շարունակվում հյուսիս ու միանում Մթնասարի լեռնաշղթայի բազուկներից մեկին, որը ճառագայթվում է Պայտաթափ գագաթից:

Ահա այդ ուղղահայաց պատի գրեթե մեջտեղում է գտնվում Աղավնու քարայրը, որն անտեսանելի է դրսից, որովհետև նրա նկատելի մասը՝ արևելյան ծերպերից մեկին դրված մուտքի պատը, շարված է ժայռից հանված նույն կարմրագույն քարերից և միանգամայն ձուլված է նրա հետ: Դրա շեմից բացվում է Աղստևի ձորի համայնապատկերը, որի շնորհիվ ինքնապաշտպանության դիմածները լավ հնարավորություն են ունեցել հետևելու մոլեցող թշնամու շարժումներին: Իսկ այրը չեչաքարի մեջ բացված մեղմաթեք հատակով մի բնական խորշ է, որը 35 մետր երկարությամբ աղեղվում է արևելք-հարավ ուղղությամբ: Բարձրությունը 4-6, լայնությունը 6-8 մետր է:

Քարանձավն ունեցել է երկու բնական մուտք: Հարավայինը լինելով ձորի անդունդի վրա, որպես պատուհան և ձորահովտի հարավ-արևմտյան լանջերի հարմար դիտակետ, մնացել է նախաստեղծ փճակով, առջևում ունենալով բոլորշի մի հրապարակ, ուր բաց երկնքի տակ կարող է նստել 15-20 մարդ: Իսկ արևելյան մուտքը, որն ունի 230 x 600 սմ բացվածք, փակվել է 2 մետր հաստությամբ պատով: Ըստ ավանդազրույցի, շաղախն արվել է այստեղ քշված ոչխարների հոտի կաթով, ուստի կրաշաղախով կերտված պատից անհնար է թեկուզ մեկ տաշեղ պոկել: Օրնվածքի ներքևի աջ անկյունում կառուցող վարպետը թողել է դռան բացվածք, որի բարավորը պահել են չոր միջավայրում պողպատի նման կարծրացած 8 զհիկ կլորակոճերը, որոնցից երրորդի վրա դիտվում է փայտե դռան ծխնու կլոր խոտոշը:

վերջինս անհրաժեշտության դեպքում ներսից հուսալիորեն փակվել է փայտե սող-նակներով, որոնց ծայրերը մտնելիս են եղել պատի մեջ:

Գուռը փակելուց հետո պաշարվածները շարունակել են Աղստևի հովտում և մոտակա ձորի մատույցներում կատարվող շարժումներին հետևել քարափի մուտքի վերնամասում թողնված անցքերից, որոնցով ցերեկային լույսը թափանցել է ներս և հետացվել ներսում վառվող խարույկների ծուխը, որի մուրն առատորեն մնում է պատերին: Ավանդազրույցը նաև հայտնում է, որ XIX դարում հմուտ հովիվները վառ եղանակներին իրենց հոտերը բերելիս են եղել քարայր, ուր մակաղելիս է եղել մինչև 400 ոչխար: Այդ պարագայում այստեղ կարող էր ապաստանել մինչև 250 մարդ: XX դարի սկզբին սա նաև թաքստոց է ծառայել դաշաղներին:

Աղավնու քարայրի մուտքին կարող է մտնել իմացողը, այն էլ՝ հարավային կողմից, վերելքը սկսելով Մթնածոր գետակի հատակից: Ծառերի ու թփերի արանքով կածանը նախ դեպի վեր քարափների եզրով տանում է հյուսիս, ապա կտրուկ թեքվում արևմուտք, բազմաթիվ ոլորքներ տալուց հետո, որոնցով հազիվ կարող է անցնել մեկ մարդ, հանգչում մուտքը փակող պատի ստորոտին: Գործնականում անտիկ բերդի դեր է կատարել այս քարայրը: Եթե դրա տեղը հակառակորդն ի վերջո իմանար, ապա նրա զինվորները չափազանց դժվարությամբ կմտնեային մուտքին, որովհետև նրանք կարող էին բարձրանալ իրար հետևից՝ իծաշարուկ, իսկ այդ դեպքում վերևից նետված քարերով նրանց հեշտությամբ անդունդ կզլորեին ժայռի հարմար դիրքերում թաքնված փոքրաթիվ հայ տղամարդիկ: Անգամ եթե հարձակվողները հասնեին մուտքին, ապա կգտնեին խուլ փակված մի ամուր դուռ, որից ներս սննդի և ջրի պաշար կուտակած մարդիկ կարող էին օրեր շարունակ հանգիստ սպասել իրադարձությունների ցանկալի հանգուցալուծամանը, քանի որ ավարառության ելած ավազակները ո՛չ պարսպակործան մեքենաներ կարող էին բանեցնել լեռնային բարձունքում և ո՛չ էլ այն դարերում կարելի էր ժայռեր պայթեցնել: Իսկ տևական պաշարումը ռազմավարին ոչինչ չէր ավելացնի, ուստի, ինչպես ժողովրդի հիշողությունն է հուշում, ասպատակիչները հաջողության են հասել հանկարծակի հարձակմամբ, խաղաղ բնակչությանը դեպի իր թաքստոցները քաշվելու հնարավորությունից զրկելու դեպքում:

Իսկ ո՞ր ժամանակներից է Աղավնու քարայրը ծառայել որպես ապաստարան: Մեզ թվում է, թե XII-XIII դարերից, գուցե նաև ավելի վաղ շրջանից: Այսպես ասելու հիմք են տալիս մոտակայքում գտնվող այդ դարերին վերաբերվող խաչքարերն ու շինությունների մնացորդները: Նաև նշանավոր Մահկանաբերդի մոտիկությունը, որն ուղիղ գծով քարանձավից գտնվում է 6-7 կմ հեռավորության վար, Մթնասարի լեռնաշղթայի արևմտյան լանջի ժայռերից մեկի կատարին (Այժմ հին ամրոցը կոչվում է Բերդաքար):

Անհնար է, որ նրա տերերը՝ վրաց արքունիքում XII-XIII դարերում կարևոր դիրքեր գրաված Արծրունիները, լավագույնս չիմանային իրենց իշխանապետության բնության ինչպես տնտեսական, այնպես էլ պաշտպանական հնարավորությունները: Պատմությունից հայտնի է, որ Մահկանաբերդի Արծրունիները իշխել են և Մեծ

Հայքի Գուգարք աշխարհի վաղ միջնադարյան հայտնի կանգարք զավառում: Վերջինս ընդգրկել է Ջողաս գետի և նրա Ոսկեպար ու Կիրանց վտակների հովիտները, իշխանության կենտրոն ունենալով Կուր գետի արևելյան Կյուրիկյանների թագավորության (XI-XII դդ.) մայրաքաղաք Լոռի բերդ ձգվող քարավանային ճանապարհի վար փոխած Կունեն գյուղաքաղաքը:

Նրանից 7-8 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ոսկեպարի ձորում է եղել միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր պաշտպանական համալիրներից մեկը՝ Գագ բերդը: Արծրունիների իշխանապետությանը հյուսիս-արևելքից XII դարի վերջից սահմանակից է եղել Ջաքարյանների կրտսեր ճյուղի՝ Վահրամյանների իշխանությունը: Իսկ սահմանը հավանաբար անցել է հյուսիս-արևմուտքում Ոսկեպար ու Կիրանց գետերի ջրաբաժան լեռնաշղթայի կատարներով, Գագ բերդի արևելյան կողմով իջել մինչև այդ գետերի միախառնման անկյունը, ապա, ուղիղ անկյան տակ թեքվելով դեպի հարավ-արևելք, Մթնասարի լեռնաշթան հատելով Սարի գյուղի թամբոցում, իջել Աղստևի ձոր և, հաղթահարելով Հախումի լեռնաշղթան, ընդգրկել համանուն գետի վերնագավառը: Այս սահմանը կարելի է առանց տարակարծության ընդունել, որովհետև «մեծ և հզար» պատվանուններով մեծարվող Արծրունիները 1181 թվականից հետո հիշատակված են այդ գծին մոտ գտնվող Ծխմուրադի, Մորո ձորո և Մակարա վանքերի ու հին Կունեն գյուղաքաղաքի մերձակա շինությունների արձանագրություններում:

Այս համալիրները ճանապարհներով կապված են եղել իրար հետ, իսկ դրանց և իշխանական ուստան Մահկանաբերդի միջև կենտրոնական դիրք է զբաղվել Աղավանու քարայրը: Նաև անառիկ տեղադրությունն ու Մահկանաբերդին մոտիկությունն իրավունք են տալիս պնդելու, որ սա եղել է մեծագործ Արծրունի իշխանների տերության պաշտպանական համակարգի կարևորագույն օղակներից մեկը: Անշուշտ, հնագետներին շատ նյութ կարող է մատակարարել քարայրի դարավոր նստվածքի պեղումը, որն առայժմ ապաստմ է պատե՛հ օրվա:

